

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΜΟΥ PETRAS, 25 YEARS OF EXCAVATIONS AND STUDIES, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΗΣ ΔΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, 19 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2013

Καλησπέρα σας,

Είναι μια πολύ χαρούμενη μέρα για μένα και σας ευχαριστώ όλους που ήρθατε εδώ να τη μοιραστείτε μαζί μου. Και ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα και όλους όσοι βρίσκονται νοερά μαζί μας απόψε, γιατί ήταν αδύνατη η φυσική παρουσία τους, αλλά έχουν συμβάλει ουσιαστικά και στην ανασκαφή του Πετρά, και στο Συμπόσιο, και στο βιβλίο. Επίσης ευχαριστώ θερμότατα το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, και το Διευθυντή του Δρ Rune Frederiksen, που εξέδωσε το βιβλίο μου, και μας φιλοξενεί απόψε, οργανώνοντας αυτήν την τόσο όμορφη γιορτή. Επίσης θερμότες ευχαριστίες στον Οργανισμό Ανάπτυξης Σητείας και τον πρόεδρό του κ. Νίκο Πετράκη, πρώην Δήμαρχο Σητείας, για την προσφορά κερασμάτων από τη Σητεία που θα δοκιμάσουμε στη δεξίωση. Θερμές ευχαριστίες στον φίλο καθηγητή Jan Driessen, διευθυντή της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής, που θα είναι ο κεντρικός ομιλητής της εκδήλωσης.

Επιτρέψτε μου να αφιερώσω την αποψινή βραδιά στον καλό μου φίλο, εδώ και 35 χρόνια, και συνεργάτη της ανασκαφής Πετρά από το 1991, Dr Erik Hallager, προηγούμενο διευθυντή του Ινστιτούτου της Δανίας στην Αθήνα, με τον οποίο μελετήσαμε και δημοσιεύσαμε τις επιγραφές Γραμμικής Α' και το Ιερογλυφικό αρχείο του Πετρά. Για το Ιερογλυφικό αρχείο, όπως γνωρίζετε εκδόθηκε προ τριετίας μονογραφία και πάλι από το Ινστιτούτο της Δανίας.

Ο τόμος που παρουσιάζεται σήμερα περιλαμβάνει τα πρακτικά του Συμποσίου που οργανώθηκε στις αρχές Οκτωβρίου του 2010, στην ίδια αυτή φιλόξενη αίθουσα, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 25 χρόνων ανασκαφής και έρευνας στην Προϊστορική Σητεία. Τα 25 χρόνια ήταν μια καλή αφορμή. Η πραγματική αιτία ήταν ότι ήθελα να συγκεντρωθούμε όλη η ομάδα που δουλεύουμε για τον Πετρά, πολυπληθής και πολυεθνική, να παρουσιάσουμε το στάδιο στο οποίο βρίσκεται η μελέτη μας και να συζητήσουμε, τόσο μεταξύ μας, όσο και με άλλους συναδέλφους, εδώ στην Αθήνα. Η ατμόσφαιρα που επικράτησε τις δύο ημέρες του Συμποσίου ήταν πραγματικά πολύ όμορφη και θετική, όπως μπορούν να βεβαιώσουν όσοι το παρακολούθησαν, περισσότεροι από 100 άτομα.

Ας θυμηθούμε καταρχήν τους ομιλητές: Τρεις γενιές αρχαιολόγων από έξι χώρες έλαβαν μέρος στο Συμπόσιο, αρκετοί από τους οποίους είχαν έρθει για πρώτη φορά στον Πετρά ως προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές, πριν πολλά χρόνια. Ήταν με τη σειρά παρουσίασης των ανακοινώσεών τους ο Γιάννης Παπαδάτος, η Ελένη Νοδάρου, η Τατιάνα Θεοδωροπούλου, ο Cesare d'Annibale, ο Philip Betancourt, η Susan Ferrence, ο James Muhly, η Olga

Krzyszowska, η Σέβη Τριανταφύλλου, η Heidi Dierckx, ο Donald Haggis, η Emanuela Alberti, ο Κωστής Χρηστάκης, η Νεκταρία Μαυρουδή, ο Erik Hallager, ο David Rupp, η Άννα Σημανδηράκη, η Tina McGeorge, η Ναταλία Πούλου, η Χρύσα Σοφianού και ο Tom Brogan, που παρουσίασαν την έρευνά τους στον αδελφό αρχαιολογικό χώρο του Παπαδιόκαμπου, και ο Κωνσταντίνος Τόγιας, που έφτιαξε το δικτυακό τόπο των ανασκαφών Πετρά. Καθώς ο Πετράς παρουσιάζει αξιοσημείωτη διάρκεια κατοίκησης, από την Τελική Νεολιθική μέχρι την ΥΜ ΙΙΙΓ, δηλαδή συνεχώς για τρεις χιλιετίες, και στη συνέχεια ο χώρος του ανακτόρου χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, αντίστοιχα οι ανακοινώσεις παρουσιάζουν μεγάλη θεματική και χρονολογική ποικιλία, ξεκινώντας από την Τελική Νεολιθική και φθάνοντας μέχρι τον 12^ο αιώνα μ.Χ.

Οι συζητήσεις εξάλλου, τόσο μέσα στην αίθουσα, όσο και στα διαλείμματα, ήταν θερμές, φιλικές, και εξαιρετικά εποικοδομητικές. Ιδιαίτερο τόνο έδωσαν οι Πρόεδροι των Συνεδριών, μερικοί από αυτούς και μέλη της ομάδας Πετρά, και οι υπόλοιποι φίλοι, συνάδελφοι και ενεργά μέλη της επιστημονικής κοινότητας των «Μινωιτών» στην Ελλάδα. Επιτρέψτε μου εδώ να τους αναφέρω και να τους ευχαριστήσω ονομαστικά, με τη σειρά παρουσιάσής τους: Ήταν ο Philip Betancourt, ο Michael Wedde, ο David Rupp, ο Erik Hallager, ο Colin MacDonald, ο Λευτέρης Πλάτων, ο Tom Brogan, η Olga Krzyszowska και ο Sandy MacGillivray. Ακόμα, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στον Peter Warren, που αν και δεν ήταν παρών στο Συμπόσιο, διάβασε τα χειρόγραφα των ανακοινώσεων και έγραψε ένα πολύ ενδιαφέρον, πιστεύω, τελικό κείμενο με τίτλο: Petras in context: localism, regionalism, internationalism. Πρέπει να σας αναφέρω εδώ ότι ο Peter Warren παρακολουθεί το έργο μου και με τιμά με τη φιλία του, από το 1985, την πρώτη χρονιά της ανασκαφής Πετρά, και επίσης έχει συμβάλει ουσιαστικά στη σωτηρία του άλλου σημαντικού αρχαιολογικού χώρου στον κόλπο της Σητείας, της Αγίας Φωτιάς.

Το συμπόσιο ολοκληρώθηκε με ένα άλλο συμπόσιο, πολύ νόστιμο εκείνο, στο κρητικό εστιατόριο «Κατσούρμπος», όπου ομιλητές, πρόεδροι και οργανωτές, φάγαμε ήπιαμε, περάσαμε πολύ όμορφα, και οπωσδήποτε συνεχίσαμε τις σοβαρές μας επιστημονικές συζητήσεις.

Το βιβλίο αφιερώθηκε στο γιο μου Ρωμανό Ραπ, που πήγε στον Πετρά για πρώτη φορά όταν ήταν 7 μηνών, και από τότε η μινωική Σητεία αποτελεί σημαντικό κομμάτι και της δικής του ζωής.

Πριν τελειώσω την αναφορά μου στο Συμπόσιο και τη δημοσίευση, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δύο ανθρώπους, χωρίς τους οποίους ούτε το Συνέδριο θα είχε οργανωθεί, ούτε θα είχε επιτύχει, ούτε ο τόμος των Πρακτικών θα είχε ολοκληρωθεί. Οι δύο αυτοί πολύτιμοι συνεργάτες μου είναι η Γαρυφαλιά Κωστοπούλου και η Μαρία Ψαλλίδα. Ανέλαβαν όλα τα πρακτικά

θέματα της οργάνωσης του Συνεδρίου, τις αφίσες, τις προσκλήσεις, το κέτερινγκ, και στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της ετοιμασίας του τόμου, οργάνωσαν τη σελιδοποίηση, το index, τη βιβλιογραφία και επιμελήθηκαν τις εικόνες και τους πίνακες του βιβλίου, αλλά και το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο. Ήταν ακούραστες, δημιουργικές, και η συνεργασία μας, συχνά κάτω από απίστευτη πίεση, για την οποία, εννοείται, ότι είμαι αποκλειστικά υπεύθυνη, μου πρόσφερε μεγάλη χαρά. Με τη σκληρή δουλειά τους καταφέραμε να έχουμε καλό αποτέλεσμα με πολύ λίγα χρήματα, γεγονός για το οποίο είμαστε υπερήφανες.

Το Συμπόσιο αυτό, αλλά και η δημοσίευση των Πρακτικών του, στο βιβλίο που παρουσιάζεται σήμερα, οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε επίσης ως μια συνειδητή πράξη αντίστασης στην κρίση, η οποία όλο και χειρότερη, από το 2009, όταν ξεκίνησε η ιδέα στο μυαλό μου, μέχρι το 2010 που πραγματοποιήθηκε το Συμπόσιο, το 2011, όταν έγινε η επιμέλεια των κειμένων και των εικόνων, και το 2012 όταν εκδόθηκε ο τόμος. Υπήρξα, όπως γνωρίζετε, θύμα της κρίσης αυτής και η ίδια, μαζί με μια μεγάλη ομάδα αξιολογών συναδέλφων, αλλά η Αρχαιολογική Υπηρεσία, στην οποία πολλοί από εμάς έχουμε αφιερώσει τη ζωή μας, υποβαθμίστηκε, και συνεχίζει να αποδυναμώνεται όλο και περισσότερο, με τα πολύ άσχημα αποτελέσματα που όλοι μπορούμε να φανταστούμε και αρκετοί από εμάς γνωρίζουμε περισσότερο ή λιγότερο. Πιστεύω πάντως ότι «αν σε υποτιμούν και σε απαξιώνουν άδικα, η σωστή αντίδραση είναι να δουλέψεις περισσότερο και ακόμα καλύτερα».

Όμως, ούτε το Συνέδριο, ούτε η έκδοση, αλλά ούτε και οι ανασκαφές, οι μελέτες, οι στερεώσεις, η συντήρηση των κινητών ευρημάτων, δεν θα είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη και πολλαπλή βοήθεια και υποστήριξη του Ινστιτούτου Αιγαιακής Προϊστορίας, στο οποίο ο Πετράς οφείλει πάρα πολλά, όπως και τόσες άλλες ανασκαφές και αρχαιολογικοί χώροι στην Ελλάδα, αλλά και την απέναντι ακτή του Αιγαίου. Ευχαριστώ θερμότατα το INSTAP, τον διευθυντή του Phil Betancourt, αλλά και το Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης στην Παχειά Άμμο, το διευθυντή του Tom Brogan, και όλο το προσωπικό, που μας βοηθούν τόσο ουσιαστικά στην προώθηση των ανασκαφών, της συντήρησης και της μελέτης. Θερμές ευχαριστίες πηγαίνουν και στο Υπουργείο Πολιτισμού, το οποίο υποστηρίζει την ανασκαφή όλα αυτά τα χρόνια, με χρηματοδότηση των δοκιμαστικών ερευνών, των απαλλοτριώσεων, αλλά και την έκδοση των απαραίτητων αδειών. Η ανασκαφή της πόλης και του ανακτόρου εγκρίθηκε ως συστηματική ήδη από το 1987, ενώ η ανασκαφή του νεκροταφείου έλαβε επίσης άδεια συστηματικής πενταετούς έρευνας το 2012. Και ακόμα θερμές ευχαριστίες στο Δήμο Σητείας, και στους τρεις διαδοχικούς δημάρχους του, Νίκο Πετράκη, Νίκο Κουρουπάκη και Νίκο Τσικαλάκη, οι οποίοι βοήθησαν και συμπαραστάθηκαν στην ανασκαφή, στις δράσεις εξωστρέφειας και τα εκπαιδευτικά

προγράμματα, αλλά και, χάρη στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Leader Plus, κατέστησαν δυνατή την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, που είναι από το 2006 επισκέψιμος.

Η ανασκαφή δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τους πολλούς εργάτες από τη Σητεία, το Χαμαίζι, τη Σκοπή, την Παχειά Άμμο και το Καβούσι, με επικεφαλής τον Παντελή Καμπανό.

Είκοσι πέντε χρόνια είναι πολλά, είναι ένα τέταρτο του αιώνα, σκεφθείτε πόσα πολλά άλλαξαν στο διάστημα αυτό, στην Ελλάδα, στον κόσμο, πόσο πολύ αλλάξαμε εμείς οι ίδιοι. Όπως γράφει κάπου ο Χουρμουζιάδης, «Ύστερα από μια πολύχρονη ανασκαφική έρευνα, εκείνο που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι η ιστορία ενός οικισμού, αλλά η ιστορία μιας προσωπικής επιστημονικής έρευνας», και αν μου επιτρέπεται να προσθέσω οι συμπλεκόμενες ιστορίες πολλών ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτήν. Δεν έχω σκοπό να σας κουράσω με κοινοτυπίες, αλλά ήθελα απλώς να τονίσω ότι η ανασκαφή Πετρά χρειάστηκε να προσαρμόζεται συνεχώς στις νέες συνθήκες, και στους νέους τρόπους με τους οποίους κάνουμε την έρευνα της αρχαιολογίας, να περάσει γρήγορα και αποφασιστικά από την εποχή της αθωότητας, στη σημερινή εποχή, στην ένταξη των ηλεκτρονικών μεθόδων και προγραμμάτων στην καθημερινή μας δουλειά, στις όλο και πιο εξελιγμένες αρχαιομετρικές μελέτες, εννοείται στην διεπιστημονικότητα. Μίλησα αναλυτικά σε ένα συνέδριο πέρσι για όλα αυτά τα θέματα της αντιμετώπισης των προκλήσεων και της συνεχούς εξέλιξης των μεθόδων, μιας τόσο μακροχρόνιας έρευνας, και δεν επιθυμώ να επεκταθώ απόψε. Καλύτερα να συνεχίσω μιλώντας σας σε ένα πιο ανάλαφρο και χαρούμενο ύφος, αλλά και με μια ελάχιστη πίκρα στην άκρη της γλώσσας, για το χρόνο που περνάει και το πόσο μας αλλάζει.

Το 1985 ξεκίνησα την ανασκαφή του Πετρά από τον Τομέα Ι, όπου ανασκάφθηκε ένα μεγάλο Νεονακτορικό κτίριο και τμήμα ενός δεύτερου. Την ίδια χρονιά οργανώθηκε σε συνεργασία με το Δήμο Σητείας, επί δημαρχίας Ν. Πετράκη, η έκθεση «Σητεία, Προϊστορία Αρχαιότητα», με 50 μεγάλους πίνακες, στο μικρό παρκάκι της πόλης. Η έκθεση στη συνέχεια παρουσιάστηκε στην Αγγλία, στο πλαίσιο του συνεδρίου Problems in Greek Prehistory, που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο του Manchester για τα 100 χρόνια της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, και μεταφέρθηκε επίσης στη Γαλλική πόλη Laon, στο πλαίσιο πολιτιστικής συνεργασίας και ανταλλαγής με την πόλη της Σητείας, το 1986. Τα επόμενα τρία χρόνια ανασκάφθηκε ο Τομέας ΙΙ του Πετρά, όπου ερευνήθηκε ένα δεύτερο μεγάλο Νεονακτορικό κτίριο, απαλλοτριώθηκαν 40 στρέμματα και η ανασκαφή κατοχυρώθηκε με Υπουργική απόφαση ως συστηματική. Το 1989 απέκτησε ο Πετράς την πρώτη του συντηρήτρια την Στεφανία Χλουβεράκη.

Από το 1990 ξεκίνησε η ανασκαφή στο πλάτωμα του λόφου, όπου το ανάκτορο και βρέθηκε η πρώτη πινακίδα Γραμμικής Α'. Το 1990-1991, ανασκάφθηκαν οι μεγάλες Βόρειες αποθήκες του ανακτόρου με 36 πίθους. Το 1991 προστέθηκε στην ομάδα Πετρά η συντηρήτρια Κλειώ Ζερβάκη, που δουλεύει ακόμα μαζί μας.

Το 1992, να θυμίσω ότι η νέα τότε ανασκαφή εντάχθηκε σε μια εκδρομή στην Κρήτη, που έγινε μετά το Συνέδριο του Σουηδικού Ινστιτούτου για τις Μινωικές βίλλες. Και ο Erik Hallager ήταν ο πρώτος, μετά από μένα, που αναγνώρισε, ανάμεσα στους μάρτυρες, την κεντρική αυλή του ανακτόρου. Το 1993 προστέθηκε στην ομάδα Πετρά ο Δr Mike Wedde, με την ουσιαστική βοήθεια του οποίου το 1994-1997 ανασκάφθηκαν οι στρωματογραφικές τομές στο ανάκτορο, που έδωσαν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για την προ-ανακτορική ιστορία του χώρου.

Το 1993 επίσης οργανώθηκε, με την οικονομική συμπαράσταση του Δήμου Σητείας, επί δημαρχίας Νίκου Κουρουπάκη, η «Ημέρα Γνωριμίας με τη Μινωική Σητεία και τους ανθρώπους που δουλεύουν γι' αυτήν» με μεγάλη επιτυχία, ποικιλία δράσεων, ξεναγήσεις εκθέσεις, διάλεξη, παιδική ανασκαφή, παρουσίαση των νέων ευρημάτων της χρονιάς, και πολλά ακόμα, και εξαιρετικά μεγάλη συμμετοχή τόσο από τους κατοίκους της Σητείας, όσο και από συναδέλφους από ολόκληρη την Κρήτη. Το 1994 και 1995 φιλοξενήσαμε δύο ομάδες φοιτητών από Πανεπιστήμια των ΗΠΑ και του Καναδά, και με τη βοήθειά τους ερευνήσαμε τον Τομέα III του οικισμού. Το 1996 και 1997 ανασκάφθηκε το ιερογλυφικό αρχείο, που μας πρόσφερε στιγμές απίστευτης ευτυχίας, σε συνδυασμό με την επίγνωση της τεράστιας ευθύνης απέναντι στο μοναδικής σημασίας εύρημα.

Το 2001-2007 διεξήχθησαν σωστικές ανασκαφές σε ιδιοκτησίες στους πρόποδες του λόφου του Πετρά, με πολύ ενδιαφέροντα και σημαντικά ευρήματα.

Το 2003 ολοκληρώθηκε η συντήρηση των πίων των Βορείων αποθηκών του ανακτόρου, από την Κλειώ Ζερβάκη. Το εγχείρημα κράτησε πάνω από δύο χρόνια, πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης στην Παχειά Άμμο, και, εκτός από τη συντήρηση, τη φωτογράφιση και το σχέδιο τους, και η μεταφορά των πίων και η τοποθέτησή τους στο Μουσείο Σητείας, αποτέλεσαν μείζονα επιχείρηση και φυσικά ευκαιρία για μεγάλη χαρά και ικανοποίηση.

Από το 2002 ερευνάται συστηματικά ο δεύτερος λόφος του Πετρά, γνωστός και ως Κεφάλαια, όπου να σας θυμίσω ανασκάφθηκε ο εξαιρετικής σημασίας οικισμός της Τελικής Νεολιθικής, ο οποίος δημοσιεύεται από το Γιάννη Παπαδάτο και διεπιστημονική ομάδα, και ξεκίνησε η συνεχιζόμενη ως και σήμερα ανασκαφή του οικισμού της ΥΜ IIIΓ και του Προ και Παλαιο-

ανακτορικού νεκροταφείου, στην ανασκαφή του οποίου συμμετείχαν από το 2009 ως το 2012 ο καθηγητής Betancourt με ομάδα μεταπτυχιακών φοιτητών. Τα ευρήματα του ασύλητου νεκροταφείου είναι εξαιρετικά, και στην επιτυχία της πολύ δύσκολης ανασκαφής συμβάλλουν πολλοί νέοι συνεργάτες, όπως η Σέβη Τριανταφύλλου και η Μαρία Ρελάκη.

Ένας σημαντικός σταθμός στην ιστορία του Πετρά, για την επιτυχία του οποίου εργάσθηκαν πολλοί, ήταν το έργο ανάδειξης, των ετών 2005-2006. Η χρηματοδότηση εξασφαλίσθηκε από το Δήμο Σητείας, με την προσωπική φροντίδα του τότε Δημάρχου Νίκου Τσικαλάκη, και ουσιαστική υπήρξε η συμμετοχή στο έργο του Γιάννη Παπαδάτου, και της Κλειώς Ζερβάκη. Τα εγκαίνια του αρχαιολογικού χώρου ήταν άλλη μια εξαιρετική μέρα για μένα και πρόσφερε μεγάλη ικανοποίηση σε όλους όσοι είχαμε εργασθεί για την επιτυχία του έργου. Αξέχαστη λεπτομέρεια ήταν η φωταγώγηση του χώρου με φώτα disco, τα μόνα που βρέθηκαν στη Σητεία.

Αλλά πέρα από τη σκληρή και εντατική δουλειά, γλεντήσαμε και πολύ στον Πετρά. Τα φαγητά δεν άλλαξαν όλα αυτά τα χρόνια, ούτε και το κέφι μας φυσικά, αλλά οι συμμετέχοντες αλλάξαμε αρκετά όπως βλέπετε. Η αρχαιολογία είναι τρόπος ζωής, όπως ξέρουμε πολύ καλά οι περισσότεροι από τους παρευρισκόμενους σε αυτήν την αίθουσα, ζωής δύσκολης, με πολλές στερήσεις, επικίνδυνης για την σωματική και την ψυχική υγεία, κακοπληρωμένης για τους τυχερούς που έχουν δουλειά, αλλά και μια δουλειά που μας επιβραβεύει και μας επιφυλάσσει εξαιρετικές συγκινήσεις. Και το σημαντικότερο, για τους περισσότερους από εμάς δεν σταματάει ποτέ.

Πρόσφατα πήρα το πράσινο φως για την οργάνωση του δεύτερου Συνεδρίου του Πετρά, που θα έχει θέμα: Petras, Siteia, The Pre- and Protopalatial Cemetery in context. Πιστεύω ότι εφόσον τα ευρήματα του νεκροταφείου είναι τόσο σημαντικά και ανοίγουν νέους δρόμους για προβληματισμό, οφείλουμε όχι μόνον να δώσουμε την ευκαιρία στην επιστημονική κοινότητα να τα γνωρίσει, αλλά και να τα εντάξουμε στο πλαίσιο στο οποίο ανήκουν, ως μαρτυρίες της πολιτικής, οικονομικής, διοικητικής και κοινωνικής εξέλιξης της Προ- και Παλαιοανακτορικής εποχής στην Ανατολική Κρήτη, η οποία, χάρις στην εντατική δουλειά πολλών συναδέλφων που δουλεύουν σε πολλές ανασκαφές, φωτίζεται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια. Παρενθετικά να αναφέρω ότι μόλις ολοκληρώθηκε η δημοσίευση του Τομέα Ι του οικισμού του Πετρά. Στον τόμο συμμετέχουν εκτός από την ομιλούσα, οι Μαρία Ρελάκη, η Emanuela Alberti, η Heidi Dierkx, η Joanne Cutler, η Άννα Σημαντηράκη, ο Cesare d'Annibale, η Olga Krzyszkowska, η Τατιάνα Θεοδωροπούλου και η Βαλασία Ισακίδου. Πολύτιμη στην ολοκλήρωση του τόμου ήταν η βοήθεια του Γιάννη Παπαδάτου, της Γαρυφαλιάς Κωστοπούλου, της Μαρίας Ψαλλίδα και του Νεκτάριου Καραδήμα. Παράλληλα προχωρούν οι δημοσιεύσεις για δύο ακόμα σημαντικά Προανακτορικά σύνολα, τις στρωματογραφικές τομές του

ανακτόρου, σε συνεργασία με την Εύη Σίκλα, και τις δοκιμαστικές τομές κάτω από τα μονοπάτια για τους επισκέπτες που έγιναν στο πλαίσιο του προγράμματος ανάδειξης, σε συνεργασία με τη Μαρία Ρελάκη.

Σας ευχαριστώ όλους για την παρουσία σας και την υπομονή σας!